

بازتاب فضایی تحول کارکردی مرز جلفا پس از فروپاشی شوروی سابق

دکتر محمدرضا حافظ نیا* - استاد گروه جغرافیا، دانشگاه تربیت مدرس

حسن رحیمی - کارشناس ارشد جغرافیای سیاسی، دانشگاه تربیت مدرس

دریافت مقاله: ۸۱/۱۰/۳۰

تأیید نهایی: ۸۴/۳/۳۰

چکیده

به دنبال امضاء یادداشت تفاهم بین جمهوری اسلامی ایران و اتحاد جماهیر شوروی سوسیالیستی مورخه ۲۶ / ۱۱ / ۱۳۶۸ ه. ش (۱۵ فوریه ۱۹۹۰ م.)، مرزهای شمالی کشور ایران گشوده شد و پس از سالیان متمادی رفت و آمدهای مرزی بین اتباع دو کشور آغاز گردید که از جمله نقاط مرزی بازگشایی شده، مرز جلفا در استان آذربایجان شرقی بود. تحقیق حاضر جهت پاسخگویی به این سؤال اصلی که: بازگشایی مرز جلفا چه تأثیرات فضایی در محدوده شهرستان جلفا بدنبال داشته؟ شکل گرفته و جهت رسیدن به پاسخ سؤال اصلی، تحقیق به روش توصیفی - تحلیلی و با استفاده از اطلاعات کتابخانه‌ای، اسنادی و میدانی (پرسشنامه، مشاهده و مصاحبه) انجام و پس از تجزیه و تحلیل نتیجه زیر حاصل گردیده است: «بازگشایی مرز جلفا باعث توسعه کالبدی شهر جلفا، توسعه شبکه های ارتباطی و حمل و نقل، تغییر ساختار سیاسی فضا، توسعه ساختارهای اقتصادی، رویکرد فرهنگی مردم به آن سوی مرز و تحول در کارکرد امنیتی نیروهای انتظامی و مرزبانی شهرستان جلفا گردیده است. از طرف دیگر، بازگشایی مرز تأثیر چندانی در خدمات رسانی به روستاها و افزایش مهاجر پذیری شهر جلفا نداشته است.»

واژگان کلیدی: مرز، کارکرد مرز، جلفا، آذربایجان، تحلیل فضایی.

مقدمه

مرزهای سیاسی مهم ترین عامل تشخیص و جدایی یک واحد متشکل سیاسی از واحدهای دیگر است (میرحیدر ۱۳۷۱، ص ۱۴۱). خطوط مرزی همچنین نشان دهنده حد نهایی اعمال اراده سیاسی حکومت و سطح تماس فضایی دو نظام سیاسی همجوار می باشد (حافظ نیا ۱۳۷۹، ص ۱۳۴).

به عقیده پیترو تیلور مرز مفهومی از بیرون به درون است و خط مشخصی است که جدایی را نشان می دهد (تیلور ۱۹۸۹، ص ۱۴۵). مارتین گلاسنر نیز اعتقاد دارد که مرز یک خط نیست؛ بلکه یک سطح است: یک سطح عمودی

---

* E-mail: Hafezn_m @ modares.ac.ir

که از طریق فضا، خاک و زیرزمین، دولت های همسایه را برش می دهد. این سطح در روی زمین به صورت یک خط بنظر می رسد (گلاسنر ۱۹۹۲، ص ۷۲).

در یک جمع بندی کلی، مرز خط مشخصی است که جدا کننده دو واحد سیاسی از یکدیگر بوده و این خط به عنوان یک مانع عمل کرده و به صورت یک سطح در فضا و زیرزمین کشیده می شود.

هرچند که مرز به تنهایی دارای یک نقش و کارکرد است و آن تحدید حدود منطقه ای است که در داخل آن یک نوع قدرت اعمال می شود؛ ولی به محض آن که یک منطقه مرزی و یا خط مرزی بوجود آمد، می تواند نه تنها منظره طبیعی را که جزئی از آن بشمار می رود، بلکه عمران و سیاست های کشورهای مجاور را نیز تحت تأثیر قرار دهد (پرسکات ۱۳۵۸، ص ۶۱).

مطالعه درباره نقش مرزها به عنوان یک پدیده جغرافیای سیاسی و تأثیر آن بر فضای جغرافیایی پس کرانه آن با توجه به مفهوم جدید جغرافیای سیاسی کار تازه ای است که می تواند به تقویت ادبیات این موضوع در جغرافیای سیاسی کمک کند، وانگهی مطالعه بازتاب های فضایی تصمیم سیاسی پس از جنگ سرد مبنی بر بازگشایی مرزها و توسعه تعاملات فضایی بین ایران و همسایگان شمالی - به ویژه جمهوری آذربایجان و نخجوان (به عنوان برونگان جمهوری آذربایجان) - موضوع جدیدی است که می تواند علاوه بر تقویت ادبیات جغرافیای سیاسی، به بازنگری سیاست مزبور و بهینه سازی آن کمک کند.

با فروریختن دیوار برلین در تاریخ نهم نوامبر ۱۹۸۹ م. جنگ سرد پایان پذیرفت و عملاً نظام دو قطبی در جهان از هم فرو پاشید. همزمان با روند وحدت دو آلمان، آزادسازی همه اروپای شرقی نیز شروع و پیمان ورشو منحل گردید و نه تنها شوروی سلطه ۴۵ ساله خود را از دوش کشورهای اروپای شرقی برداشت، بلکه روند آزاد سازی به درون امپراتوری شوروی نیز سرایت کرد (نقیب زاده ۱۳۷۸، ص ۲۸۸).

جنبش های اعتراض آمیز مردم مسلمان جمهوری آذربایجان بر علیه حکومت شوروی از سال ۱۹۸۹ م. شروع (امیر احمدیان ۱۳۷۶، ص ۵) و منجر به حذف موانع فیزیکی تردد در بسیاری از نقاط مرزی بین این جمهوری و جمهوری اسلامی ایران شد و بدین ترتیب مردم دو سوی مرز روابط و مبادلات خود را آغاز کردند.

برای سوق دادن این تردهای غیر مجاز به سمت تردهای قانونی اتحاد جماهیر شوروی و جمهوری اسلامی ایران در تاریخ ۲۶ / ۱۱ / ۱۳۶۸ ه. ش (۱۵ فوریه ۱۹۹۰ م.) یادداشت تفاهمی را امضاء کردند که به موجب آن تسهیلاتی را در مورد عبور و مرور ساکنان مناطق مرزی دو کشور در نظر گرفتند، بدین ترتیب که ساکنان مناطق مرزی دو کشور با دریافت گذرنامه جدیدی تحت عنوان گذر مرزی می توانستند هر سال چهار بار تا شعاع ۴۵ کیلومتری به آن سوی مرز مسافرت کنند (سعیدان ۱۳۷۱، صص ۲۱-۱۵).

به دنبال امضاء این یادداشت تفاهم عملاً مرزهای شمالی ایران از جمله مرز جلفا در استان آذربایجان شرقی پس از سالیان متمادی گشوده شد و رفت و آمدهای مرزی آغاز گردید. این رفت و آمدها که در ابتدا جنبه اجتماعی داشت، رفته رفته جنبه اقتصادی پیدا کرده و روز به روز این جنبه قویتر گردید. چیزی که این تحقیق به دنبال یافتن آن است، تأثیر گذاری این تردها در سطح شهرستان جلفا می باشد.

شهرستان مرزی جلفا بین ۱۷' و ۴۵° تا ۳۲' و ۴۶° طول شرقی و ۳۸' و ۳۸° تا ۳۹° عرض شمالی واقع شده است. شهر مرزی جلفا به عنوان مرکز این شهرستان در ۳۸' و ۴۵° طول شرقی و ۳۰' و ۵۶° عرض شمالی و در ارتفاع ۷۲۰ متری از سطح دریا واقع شده است (جعفری ۱۳۶۸، ص ۸). براساس سرشماری عمومی نفوس و مسکن سال ۱۳۷۵ جمعیت این شهرستان برابر با ۵۴۵۸۳ نفر بوده است (نتایج تفصیلی سرشماری عمومی نفوس و مسکن ۱۳۷۵، ص ۱۶).

روش تحقیق

تحقیق حاضر با روش توصیفی - تحلیلی انجام و در آن از اطلاعات کتابخانه ای، اسنادی و میدانی (پرسشنامه، مشاهده و مصاحبه) استفاده شده است. در این تحقیق سؤال اصلی این بوده که بازگشایی مرز جلفا چه تأثیرات فضایی در محدوده شهرستان جلفا در استان آذربایجان شرقی بدنبال داشته است؟ در چارچوب این سؤال، رابطه بازگشایی مرز جلفا با ساختارهای کالبدی و سیاسی فضا، ساختارهای اقتصادی، ساختارهای اجتماعی و فرهنگی و کارکرد امنیتی نیروهای انتظامی و مرزبانی شهرستان جلفا مورد مطالعه قرار گرفت.

در این تحقیق، جامعه آماری و تعداد نمونه در بررسی های میدانی عبارتند از:

- ۱- مسئولین سیاسی، اقتصادی، اجتماعی، فرهنگی و امنیتی شهرستان جلفا.
- ۲- مسئولین شوراهای اسلامی روستاهای بخش مرکزی شهرستان جلفا.
- ۳- فرهنگیان بخش مرکزی شهرستان جلفا به عنوان قشر اجتماعی حساس تر که تصور می شد اطلاعات و بینش بیشتری نسبت به تحولات منطقه خود داشته باشند و تعداد یکصد نفر به صورت تخمینی از بین آنها به روش تصادفی برگزیده شدند.

علاوه بر گردآوری اطلاعات پرسشنامه ای، بخشی از اطلاعات از طریق اسنادی و نیز مصاحبه با مطلعین و برخی از مقامات ذیربط محلی گردآوری گردیده است.

یافته های تحقیق

مرز ایران با جمهوری های آذربایجان، ارمنستان و نخجوان در نتیجه عقد قراردادهای گلستان (۱۸۱۳ م.) و ترکمانچای (۱۸۲۸ م.) به شکل امروزی درآمده است. بدین ترتیب که مطابق فصل سوم عهدنامه گلستان، تمامی ولایات قره باغ، گنجه، خانات، شکی، شیروان، قبه، دربند، باکو، ولایات تالش و تمامی داغستان و گرجستان به دولت روسیه واگذار گردید (تکمیل همایون ۱۳۸۰، ص ۲۹) و پانزده سال بعد به دنبال شکست ایران در جنگ دوم ایران و روسیه، عهدنامه ترکمانچای در شانزده فصل نوشته و امضاء شد. طبق فصل سوم این عهدنامه، قسمت دیگری از خاک ایران به روسیه واگذار گردید: «اعلیحضرت شاهنشاه ایران از طرف خود و وراث خود، خانات ایروان را که در دو طرف رود ارس واقع است و نیز خانات نخجوان را به مالکیت مطلقه بدولت روس واگذار می کنند و . . .» (تکمیل همایون ۱۳۸۰، ص ۳۲).

همچنین در فصل چهاردهم این عهدنامه، مرزهای شمالغربی ایران با روسیه ترسیم گردید که به موجب آن رودخانه ارس قسمت اعظم این نوار مرزی را تشکیل می داد.

امروزه مرز مشترک ایران و جمهوری آذربایجان از محل تلاقی رودخانه ارس و قره سو (نقطه التقای مرز مشترک سه کشور ایران، ترکیه و آذربایجان) میله مرزی سه جانبه شماره (۱) شروع و به صورت ناپیوسته تا مصب رودخانه آستارا چای در دریای مازندران امتداد دارد (رحمتی راد ۱۳۷۴، ص ۸۳). همچنین مرز مشترک ایران و ارمنستان از میله مرزی ۲۹/۳ شروع و تا میله مرزی ۳۵ کشیده می شود (رحمتی راد ۱۳۷۴، ص ۹۰).

بعد از انعقاد عهدنامه ترکمانچای و تعیین رودخانه ارس به عنوان خط مرزی ایران و روسیه رفت و آمدهای مرزی مثل سابق ادامه داشت و حتی بسیاری از مردم آذربایجان ایران جهت یافتن کار و بدست آوردن درآمد به آن سوی مرز (رودخانه ارس) رفته و ماه ها و سال ها در آنجا کار کرده و دوباره بر می گشتند. این مراودات مرزی بدون دغدغه دو دولت تا انقلاب اکتبر روسیه (۱۹۱۷م.) ادامه داشت ولی با به ثمر رسیدن این انقلاب روند کار تغییر کرد (حافظ زاده ۱۳۷۴ صص ۳۳۸-۳۳۲).

با انقلاب اکتبر سال ۱۹۱۷ م. و تشکیل شوروی مناسبات بین ایران و جمهوری آذربایجان از طریق مرز جلفا کاهش یافت و در دهه ۱۹۳۰ م. به حداقل ممکن رسید. در سال های جنگ جهانی دوم و با اشغال ایران توسط قوای متفقین، جلفا به یکی از نقاط حساس و استراتژیک آن روز جهان مبدل گردید؛ چرا که بخشی از مبادلات بین متفقین (انگلستان و ایالات متحده آمریکا با شوروی) از طریق همین نقطه مرزی انجام می گرفت. در طول حکومت یک ساله فرقه دمکرات در آذربایجان، جلفا مهم ترین کانال ارتباطی این حکومت با جمهوری آذربایجان و شوروی بوده است (اداره کل بازرگانی استان آذربایجان شرقی ۱۳۷۲، صص ۶۸-۶۹).

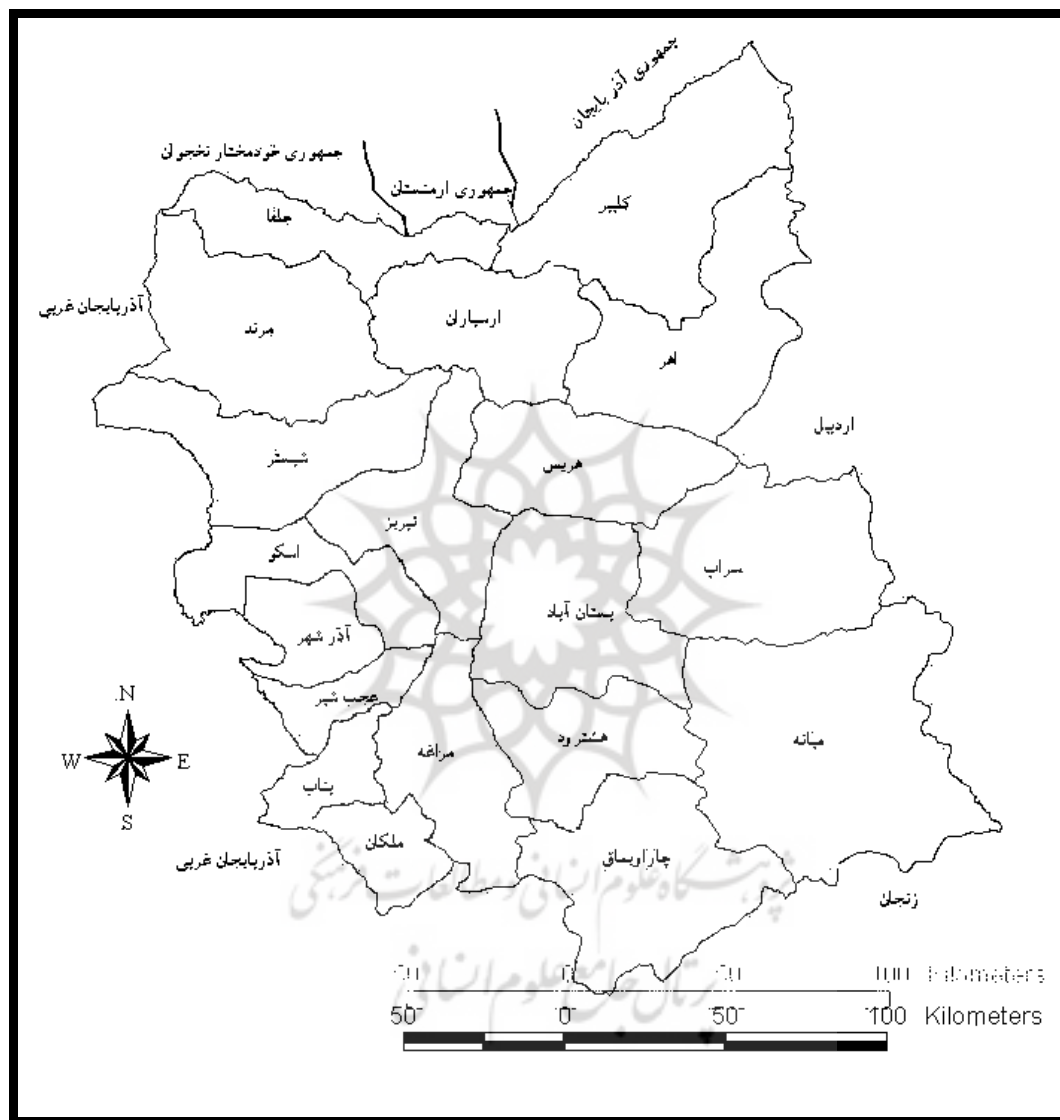
آنچه موجب تیرگی روابط ایران و شوروی گردید، واقعه اشغال شمال ایران توسط نیروهای شوروی در شهریور ماه ۱۳۲۰ و پس از آن واقعه آذربایجان و بوجود آمدن فرقه دمکرات در آنجا با پشتیبانی نیروهای شوروی بود. در واقع این امر نقطه اوج تنش در مناسبات ایران و شوروی بود (ملازاده ۱۳۷۳، ص ۹۰). هرچند این وضعیت دوام چندانی نیاورد و سید جعفر پیشه وری، غلام یحیی و عده کثیری از سران فرقه دمکرات در سال ۱۳۲۵ پس از شکست از نیروهای دولتی به سمت جلفا فرار کرده و با عبور از رودخانه مرزی ارس وارد خاک شوروی شدند (حافظ زاده ۱۳۷۴، ص ۲۲۵) با این وجود و پس از این ماجرا مرزهای امنیتی دو کشور به شدت مراقبت گردید.

در نهایت با شروع تحولات در شوروی سابق در سال ۱۹۸۵ م. و گسترش مناسبات اقتصادی - سیاسی ایران با جمهوری آذربایجان باردیگر شهر جلفا اهمیت پیشین خود را به عنوان یک مبداء ورود و خروج مهم کشور بازیافت و پس از بازگشایی مرزها و شروع تردد اتباع دو کشور ایران و نخجوان (به عنوان برونگان جمهوری آذربایجان) از طریق مرز جلفا، بر اهمیت این شهر مرزی افزوده گردید.

هرچند بازگشایی مرز جلفا و شروع شدن تردد اتباع ایران و نخجوان از طریق این مرز یک نقطه عطف در تاریخ شهر جلفا محسوب می گردد؛ ولی پس از گذشت قریب به سه سال از بازگشایی مرز، راه ریلی ایران به سمت مسکو - که از جلفا می گذشت - به خاطر جنگ آذربایجان و ارمنستان بر سر مسئله قره باغ بسته شد (سال ۱۳۷۱) و به دنبال آن

گمرک عظیم جلفا به حالت نیمه تعطیل درآمد، این امر منجر به بیکاری عظیمی در سطح شهر و شهرستان جلفا گردید که در نهایت بسیاری از مردم، منطقه را ترک و به شهرستان های دیگر مهاجرت کردند (مصاحبه با فرماندار سابق جلفا، تابستان ۱۳۸۱).

نقشه ۱- موقعیت شهرستان جلفا نسبت به کل استان آذربایجان شرقی و جمهوری های ارمنستان و نخجوان

۱- ساختار کالبدی و سیاسی شهرستان جلفا

۱-۱- ساخت و ساز در شهر جلفا

با توجه به بازگشایی مرز جلفا و تردد روزانه نزدیک به ۳۰۰۰ نفر از این مرز (مصاحبه با پایانه مرزی جلفا، تابستان ۱۳۸۱) بدنه تجاری این شهر با رشد و توسعه همراه بوده است که پاساژهای جدید الاحداث و لیعصر، شمس تبریزی، امیر، نیلوفر آبی، صدف و چندین پاساژ در دست احداث دیگر و همچنین واحدهای تجاری - خدماتی دو طرف

بلوار مرکزی شهر و بازارچه روس که جمعاً نزدیک به ۵۰۰ واحد تجاری - خدماتی را در خود جای داده اند از آن جمله می باشند.

همچنین احداث بلوار مرکزی شهر که میدان عاشورا را به پایانه مرزی جدید التاسیس جلفا پیوند می زند و از خیابانهای دیگر در داخل شهر، همگی حاکی از رشد و توسعه کالبدی این شهر پس از بازگشایی مرز می باشد (مطالعات میدانی، تابستان ۱۳۸۱).

جدول ۱- جهت گیری ساخت و سازها در شهر جلفا در دو مقطع قبل و بعد از بازگشایی مرز

بعد از بازگشایی مرز	قبل از بازگشایی مرز
ساخت و سازها در جهت تجاری - خدماتی در رابطه با مسافران وارد شده به شهر جلفا از جمهوری خود مختار نخجوان و سایر مناطق استان آذربایجان شرقی و استان های دیگر بوده است.	ساخت و سازها در رابطه با گمرک، راه آهن و مجتمع های مسکونی مربوط به کارکنان آنها بوده است.

۲-۱- شبکه های ارتباطی و حمل و نقل

روسیه قبل از انقلاب مشروطیت و در فاصله سال های ۱۹۱۷ - ۱۹۰۵ م. بنابر علاقه ای که به آذربایجان داشت و برای سهولت دسترسی به تبریز راه شوسه جلفا - مرند - تبریز را تسطیح و پایه گذاری کرد. این راه در جنگ جهانی دوم مورد استفاده خودروهای ارتش سرخ قرار گرفت و عامل ارتباط دهنده قوای متفقین در جنگ علیه آلمانی نازی شد. ساختمان راه اصلی جلفا - مرند در سال های بعد از ۱۳۵۰ ه.ش. مورد توجه قرار گرفت که علت این امر افزایش میزان واردات کشور بود (جلالی عزیزیان ۱۳۷۸، صص ۷۷-۷۶).

به دنبال بسته شدن راه ریلی و جاده ای نخجوان به جمهوری آذربایجان در نتیجه بحران قره باغ، اتصال نخجوان به آذربایجان (کشور مادر) از طریق ایران مطرح و اتصال شبکه جاده ای جلفا به خدا آفرین در اولویت قرار گرفت. امروزه ارتباط جمهوری آذربایجان با جمهوری خودمختار نخجوان از طریق همین جاده مرزی امکان پذیر شده و حتی جمهوری آذربایجان بسیاری از صادرات خود را از طریق همین محور به انجام می رساند.

محور ارتباطی دیگر در سطح شهرستان، محور جلفا - ایواغلی در آذربایجان غربی می باشد. این طرح ارتباط بین دو استان آذربایجان شرقی و غربی را در شمالی ترین نقطه ایران امکان پذیر ساخته و امکان دستیابی به کشورهای ترکیه و آذربایجان را آسان تر می نماید (نشریه آذر پیام ۸۱/۶/۱۱، ص ۵).

پس از استقلال ارمنستان، این کشور به ارتباط زمینی با جمهوری اسلامی ایران نیاز حیاتی داشت، به همین منظور ساختمان پل مرزی و عظیم نوردوز با سرمایه گذاری دو کشور در تاریخ ۱۳۷۴/۱۰/۱۹ به بهره برداری رسید. این پل با سه دهنه ۶۳/۵ متری و کلاً به طول ۲۰۰ و به عرض ۱۴/۵ متر با پایه های بتنی بر روی ارس ساخته شده است (استانداری آذربایجان شرقی ۱۳۷۸، ص ۹۶).

غیر از محورهای ارتباطی یادشده، طرح های دیگری نیز در محدوده شهرستان مدنظر است. از جمله، درخواست جمهوری آذربایجان مبنی بر احداث راه آهن مینجوان - اردوباد از داخل خاک ایران که دو جمهوری آذربایجان و نخجوان را از طریق خاک ایران به هم متصل می کند (اداره کل بازرگانی استان آذربایجان شرقی ۱۳۷۲، ص ۵۶). همچنین مطالعه احداث پل جدید در نزدیکی پل چوبی جلفا و بحثی پیرامون احداث پل در محدوده سیه رود (یکی از شهرهای شهرستان جلفا) و اردوباد (یکی از شهرهای جمهوری نخجوان) از جمله این طرح ها می باشد (مصاحبه با رئیس اداره راه و ترابری شهرستان جلفا، تابستان ۱۳۸۱).

پایانه مرزی جلفا نیز از اواخر سال ۱۳۷۵ در بطن شهر جلفا در کرانه جنوبی رودخانه ارس به مساحت تقریبی ۲۶۵۰۰ متر مربع دردست احداث می باشد (مصاحبه با معاون پایانه مرزی جلفا، تابستان ۱۳۸۱).

۱- ۳- تأسیسات عمومی و خدمات رسانی به روستاها

در رابطه با خدمات و امکانات رفاهی، اجتماعی، آموزشی و فرهنگی، و تأثیرات بازگشایی مرز جلفا در زمینه های یاد شده، تعداد ۲۶ سؤال دو گزینه ای در دو مقطع قبل و بعد از بازگشایی مرز طراحی و بین اعضاء شوراهای اسلامی روستاهای بخش مرکزی شهرستان جلفا توزیع گردید که نتایج آن در جدول شماره (۲) منعکس می باشد. همان طور که نتایج نشان می دهد، بازگشایی مرز بر توسعه خدماتی مکان های روستایی تأثیر چندانی نداشته است.

۱- ۴- ساختار سیاسی فضا در منطقه جلفا

در تقسیمات کشوری سال ۱۳۱۶ هـ ش جلفا در زیر مجموعه بخش مرند قرار گرفته بود. با تبدیل مرند به شهرستان، جلفا نیز به صورت بخش در زیر مجموعه شهرستان مرند درآمد (سید زوزی ۱۳۵۸، ص ۱۷) و در پی بازگشایی مرز جلفا و ضرورت های ارتباطی و سیاسی ناشی از آن در مورخه ۱۳/۹/۱۳۷۳ وزارت کشور طی نامه ای خطاب به معاون اول رئیس جمهور خواستار تأسیس شهرستان جلفا شد (دفتر تقسیمات کشوری وزارت کشور، نامه ۷۳/۹/۱۳-۹۳۳۳/۴/۱). به دنبال این درخواست معاون اول رئیس جمهور طی نامه ای خطاب به وزارت کشور تصویب ارتقاء سطح جلفا را از بخش به شهرستان اعلام داشت (استانداری آذربایجان شرقی، نامه ۱۳۷۴/۵/۲۳-۶۳۵۴/ت/۱۴۵۰۵/ک).

۲- ساختار اقتصادی شهرستان جلفا

در پی ضرورت های ناشی از بازگشایی مرز، جلفا براساس مصوبه ۵۹۸۴/ت/۱۸۲۸۲ گ مورخ ۱۳۷۶/۴/۳۰ شورایعالی مناطق آزاد تجاری و صنعتی کشور به عنوان منطقه ویژه اقتصادی تصویب شد (بروشور منطقه ویژه اقتصادی جلفا، ص ۱) که این امر به عنوان مهم ترین پروژه اقتصادی جلفا محسوب می گردد (استانداری آذربایجان شرقی ۱۳۷۸، صص ۸۶-۸۵) و این خود یکی از اثرات اقتصادی - کالبدی بازگشایی بر فضای منطقه جلفا محسوب می شود.

جدول ۲- تأسیسات عمومی و خدمات رسانی به روستاهای بخش مرکزی شهرستان جلغا (کلاً نوزده روستا) در دو مقطع قبل و بعد از بازگشایی مرز

ردیف	نوع خدمات و امکانات (رفاهی، اجتماعی، آموزشی، فرهنگی و اقتصادی)	قبل از بازگشایی مرز		بعد از بازگشایی مرز	
		بلی	خیر	بلی	خیر
		تعداد روستا	تعداد روستا	تعداد روستا	تعداد روستا
۱	برق	۱۴	۵	۱۹	۰
۲	آب لوله کشی و بهداشتی	۳	۱۶	۱۵	۴
۳	حمام عمومی و بهداشتی	۱۴	۵	۹	۱۰
۴	مخابرات	۷	۱۲	۱۷	۲
۵	پست و صندوق پستی	۵	۱۴	۹	۱۰
۶	خانه بهداشت	۷	۱۲	۱۳	۶
۷	درمانگاه	۱	۱۸	۱	۱۸
۸	بانک	۳	۱۶	۵	۱۴
۹	مدرسه ابتدایی	۱۹	۰	۱۶	۳
۱۰	مدرسه راهنمایی	۱۰	۹	۱۱	۸
۱۱	دبیرستان	۴	۱۵	۴	۱۵
۱۲	نهضت سوادآموزی	۱۷	۲	۱۰	۹
۱۳	کتابخانه	۳	۱۶	۳	۱۶
۱۴	مسجد	۱۹	۰	۱۹	۰
۱۵	نانوایی	۲	۱۷	۵	۱۴
۱۶	شرکت تعاونی روستایی	۶	۱۳	۶	۱۳
۱۷	فروشگاه (مغازه)	۱۵	۴	۱۵	۴
۱۸	تعمیرگاه وسایل نقلیه	۰	۱۹	۲	۱۷
۱۹	کارگاههای صنایع دستی	۴	۱۵	۶	۱۳
۲۰	قهوهخانه و رستوران	۱۳	۶	۱۳	۶
۲۱	شبکه های تلویزیونی ایران	۱۵	۴	۱۹	۰
۲۲	شبکه های رادیویی ایران	۱۹	۰	۱۹	۰
۲۳	وسایل نقلیه عمومی	۸	۱۱	۱۲	۷
۲۴	پاسگاه نیروی انتظامی	۳	۱۶	۴	۱۵
۲۵	راه شوسه	۱۵	۴	۱۹	۰
۲۶	راه آسفالته	۹	۱۰	۱۰	۹

این منطقه ویژه با وسعتی حدود ۱۰۳۵ هکتار شامل ۱۳۵ هکتار از اراضی و تأسیسات مجتمع گمرکی جلفا و حدود ۹۰۰ هکتار از اراضی شرقی خارج از مجتمع گمرک واقع در حریم شهر جلفا و در مسیر شاهراه های جاده ای و ریلی واقع شده است (بروشور منطقه ویژه اقتصادی جلفا).

به دنبال بازگشایی مرز جلفا و شروع شدن تردهای مرزی، بدنه تجاری و خدماتی شهر جلفا و به طور کلی منطقه از رشد و توسعه نسبتاً خوبی برخوردار شده، به طوری که جلفا به منطقه ویژه اقتصادی تبدیل شده، بازارچه مرزی و واحدهای تجاری - خدماتی متعددی از سال ۱۳۷۳ هـ.ش در شهر احداث گردیده و رفت و آمدهای مسافران نیز از اقصی نقاط ایران به جلفا باعث توسعه بخش مسافربری در آن شده است. آمارها نشان می دهد که میزان صادرات از بازارچه مرزی جلفا در سال ۱۳۷۳ برابر با ۲۲۳۶ تن و به ارزش ۱۱۰۳۳۲۲ دلار بوده که در سال ۱۳۸۰ به ۴۸۲۲۸ تن و به ارزش ۵۳۰۰۷۸۶ دلار افزایش یافته است. همچنین میزان واردات در سال ۱۳۷۳ برابر با ۹۸۵ تن و به ارزش ۹۷۲۷۱۸ دلار بوده که در سال ۱۳۸۰ به ۳۰۵۳ تن و به ارزش ۲۹۲۲۵۹۸ دلار افزایش یافته است (رحیمی ۱۳۸۱، ص ۱۵۶).

۳- ساختار اجتماعی و فرهنگی شهرستان جلفا

۳-۱- جمعیت شهر جلفا

جمعیت شهر جلفا طی سرشماری سال های ۱۳۳۵، ۱۳۴۵، ۱۳۵۵، ۱۳۶۵، و ۱۳۷۵ به ترتیب برابر با ۵۹۷، ۱۳۰۹، ۲۷۴۲، ۴۲۰۴ و ۵۱۶۴ نفر بوده است (سرشماری های سال های ۱۳۳۵ تا ۱۳۷۵). متوسط رشد سالانه جمعیت این شهر بین دو سرشماری ۴۵ - ۱۳۳۵ برابر با ۷/۴۷٪، بین دو سرشماری ۵۵ - ۱۳۴۵ برابر با ۷/۰۷٪، بین دو سرشماری ۶۵ - ۱۳۵۵ برابر با ۴/۲٪ و بین دو سرشماری ۷۵ - ۱۳۶۵ برابر با ۲/۰۵٪ بوده است.

۳-۲- فرهنگ

از نظر فرهنگی، وضعیت مردم شهرستان جلفا چیزی جدا از کل مردم استان نیست. مردم این شهرستان به زبان آذری تکلم کرده و ۹۹/۸۴٪ آنها معتقد به دین اسلام و مذهب تشیع می باشند و بر اساس سرشماری سال ۱۳۷۵ نسبت باسوادی در سطح شهرستان ۷۸/۳۲٪ بوده که رقم بالایی را نشان می دهد (نتایج تفصیلی سرشماری عمومی نفوس و مسکن ۱۳۷۵، صص ۱۸ و ۲۴).

بازگشایی مرزها و تردد مردم دو سوی مرز به طرف مقابل، تأثیراتی را در زمینه مسائل فرهنگی در سطح منطقه جلفا برجای گذاشته و فرهنگ غالب در آن سوی مرز (نخجوان) در سطح شهرستان رخنه کرده که نتایج پرسشنامه مبین این موضوع است.

۴- ساختار امنیتی شهرستان جلفا

طول خط مرزی شهرستان جلفا که از پاسگاه فرهادی در غرب شروع و تا پاسگاه هراس در شرق آن ادامه می یابد ۱۲۸ کیلومتر بوده که ۸۳ کیلومتر از آن با جمهوری خودمختار نخجوان و ۴۵ کیلومتر آن با جمهوری ارمنستان می باشد.

مرز شهرستان جلفا از غرب از میله اصلی مرزی شماره (۲۰) شروع و به میله اصلی مرزی شماره (۳۴) در شرق خاتمه می یابد. مابین هر میله مرزی اصلی، چند میله مرزی فرعی نیز وجود دارد. فاصله میله های اصلی از هم ۴ تا ۱۰ کیلومتر می باشد (استاندارداری آذربایجان شرقی ۱۳۷۸، ص ۱۲).

با توجه به مرزی بودن شهرستان جلفا، نیروی انتظامی در سطح حوزه استحفاظی در منطقه حضوری فعال دارد. در طول خط مرزی در محدوده این شهرستان تعداد ۲۱ پاسگاه مرزی مستقر بوده که از غرب به شرق عبارتند از: پاسگاه های فرهادی، عباسی، پل چوبی، پل آهنی، ریاحی، مارازاد، احمد آباد، منجن آباد، علیزاده، علی شهید، سیه رود، گمرک، آذری، جرجن، نوردوز، کردشت، دوزال، صداقت، قولان، مسین و هراس. به طور متوسط فاصله دو پاسگاه از هم ۶/۴ کیلومتر و اکثراً جدید الاحداث بوده و پاسگاه های قدیمی نیز به تدریج به ساختمان های نو ساز تبدیل می شوند (استاندارداری آذربایجان شرقی ۱۳۷۸، ص ۵۶).

خطوط مرزی ایران و شوروی قبل از فروپاشی مرزها به صورت خطوط مرزی بسته بوده و ارتش سرخ در آن سوی مرز حضوری فعال داشت و به شدت مرزها را تحت کنترل داشته و هیچ گونه مشکل امنیتی در مرز وجود نداشته است. مرزبانان کشور شوروی با نصب سیم های خاردار مجهز به سیستم هشدار دهنده و با استفاده از جاده خاکی صاف و هموار در اطراف این سیم های خاردار و با مراقبت های شبانه روزی خود، عملاً مانع از تردهای غیرمجاز مرزی و قاچاق کالا به دو طرف مرز شده و مرز را به صورت کاملاً بسته و غیرقابل نفوذ (پرده آهنین) در آورده بودند. با وجود شرایط ذکر شده در آن سوی مرز، در سمت ایران موانع فیزیکی محدود کننده تردد عملاً وجود نداشته و فقط مرزبانان در پاسگاه ها و برجک ها به دیده بانی مشغول بوده و مراقبت مرزبانان شوروی، مرزبانان ایرانی در حفاظت از مرزها با مشکل چندانی روبرو نبوده اند.

هم زمان با بازگشایی مرزها، موانع تردد مرزی توسط آذری های آن سوی مرز برداشته شد و نیروهای مرزبان روسی مجبور به ترک مرز و خروج از منطقه شدند و ارتش نخجوان به دلیل نو پا بودن و نبود افراد متخصص مرزبانی در آن نتوانست نظارت کافی بر مرزها داشته باشد. از طرف دیگر، جنگ ارمنستان و آذربایجان بر سر مسئله قره باغ مزید بر علت گردید، به طوری که مرزهای بدون مسئله قبل از بازگشایی، به مرزهای ناامن تبدیل شوند. با برداشته شدن موانع مرزی در آن سوی مرز، شکل ظاهری و فیزیکی مرز در هر دو طرف یکسان و در نتیجه تردهای غیرمجاز و قاچاق کالا روز به روز بیشتر گردید.

پس از بازگشایی مرز، قاچاق کالا به عنوان اصلی ترین مشکل مرز جلفا مطرح بوده و این امر منجر به نابسامانی های متعددی در سطح منطقه گردیده است. از طرف دیگر، افزایش تردهای غیرمجاز از نوار مرزی، جنگ ارمنستان و آذربایجان بر سر قره باغ، قراردادهای نظامی جمهوری آذربایجان و حضور نیروهای بیگانه در آن سوی مرز همگی موجب کاهش امنیت در طول نوار مرزی شهرستان جلفا شده و باعث گردیده تا جمهوری اسلامی ایران جهت مقابله با این ناامنی ها و بالا بردن ضریب امنیتی در طول نوار مرزی شهرستان جلفا دست به اقدامات متعددی از جمله احداث پاسگاه های جدید و نوسازی پاسگاه های قدیمی، احداث برجک های دیده بانی جدید، افزایش استعداد نیروهای پاسگاه

های مرزی، افزایش مراکز ایست و بازرسی و تبدیل ترمینال نظامی به پادگان نظامی و استقرار بخشی از نیروهای لشکر ۲۱ حمزه در آن نماید (کتابخانه استان و مصاحبه با مسئولین محلی، تابستان ۱۳۸۱).

تجزیه و تحلیل یافته ها

۱- تأثیرات بازگشایی مرز جلفا در زمینه کالبد شهری جلفا

با توجه به تسهیلاتی که در یادداشت تفاهم (مورخه ۱۳۶۸/۱۱/۲۶ هـ.ش) برای رفت و آمد مرزنشینان در نظر گرفته شده، تردد مسافران دو سوی مرز (شهرستان جلفا و جمهوری خودمختار نخجوان) در حجم گسترده ای (نزدیک به سه هزار در روز) باعث گسترش و توسعه بدنه تجاری و خدماتی شهر جلفا گردیده است.

با توجه به نقشه شماره (۳) و مقایسه آن با نقشه شماره (۲)، تغییرات شکل گرفته در کالبد شهری جلفا پس از بازگشایی مرز کاملاً مشخص می گردد؛ به طوری که این توسعه کالبدی به طور کاملاً در راستای بازگشایی مرز بوده و رابطه مستقیم با آن داشته است. عمده ترین مواردی که باعث توسعه کالبدی شهر جلفا گردیده به قرار زیر است:

- ۱- تصویب و تأسیس منطقه ویژه اقتصادی جلفا در زمینی به مساحت ۱۳۵ هکتار.
  - ۲- ایجاد پایانه مرزی جلفا به مساحت تقریبی ۲۶۵۰۰ متر مربع.
  - ۳- ایجاد بازارچه مشترک مرزی جلفا به مساحت ۱۰۰۰۰ متر مربع.
  - ۴- ساخت صدها باب واحد تجاری، خدماتی، بازرگانی.
  - ۵- احداث ساختمان های مربوط به ادارات و سازمان های مختلف به جهت ارتقاء سطح جلفا از بخش به شهرستان در تقسیمات کشوری پس از بازگشایی مرز.
  - ۶- شروع شدن کار احداث فرهنگسرا و حوزه علمیه خواهران در جلفا در راستای مقابله با تهاجمات فرهنگی ناشی از بازگشایی مرز و تردهای مرزی.
  - ۷- احداث هفت مسافرخانه با ۶۵ اتاق و گنجایش ۱۲۸ تخت.
  - ۸- احداث بلوار رسالت و چندین خیابان دیگر در سطح شهر.
  - ۹- صدور نزدیک به ۲۲۰ پروانه ساختمانی در بخش مسکونی پس از بازگشایی مرز.
- با توجه به موارد مطرح شده و با توجه به نقشه شماره (۳) و مقایسه آن با نقشه شماره (۲) نتیجه گیری می شود که بازگشایی مرز جلفا باعث توسعه کالبدی شهر جلفا بوده است.

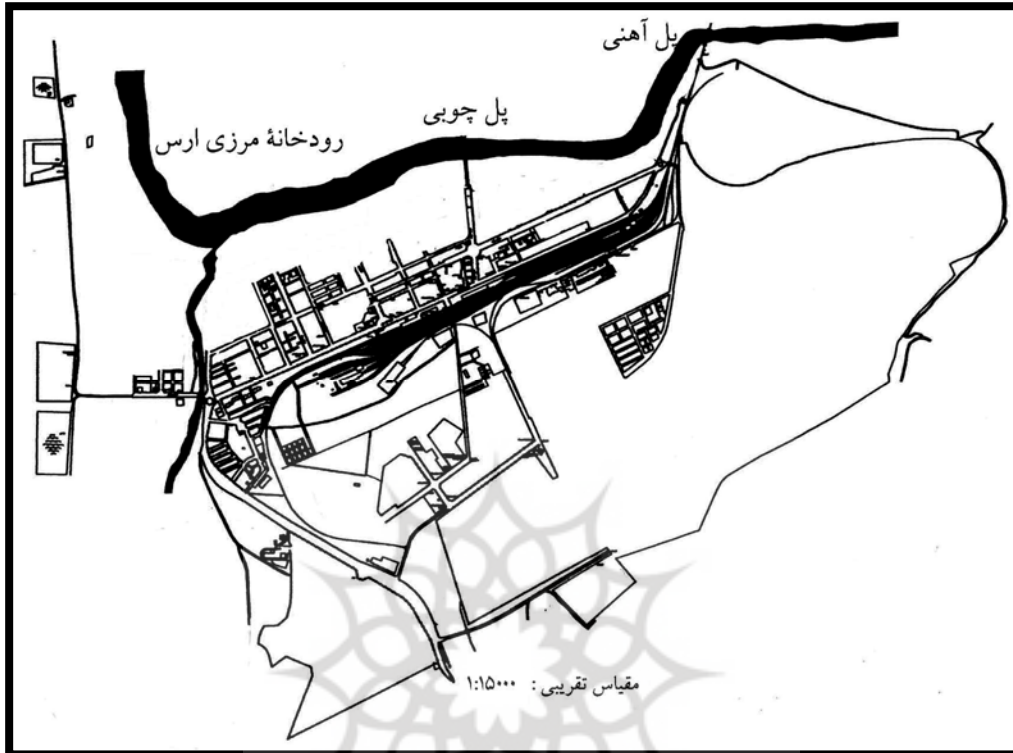
۲- تأثیرات بازگشایی مرز جلفا در زمینه شبکه های ارتباطی و حمل و نقل

به دنبال بازگشایی مرزها، تحولات زیادی در زمینه شبکه های ارتباطی و حمل و نقل در سطح شهرستان جلفا صورت پذیرفته که عمده ترین آن به شرح زیر است:

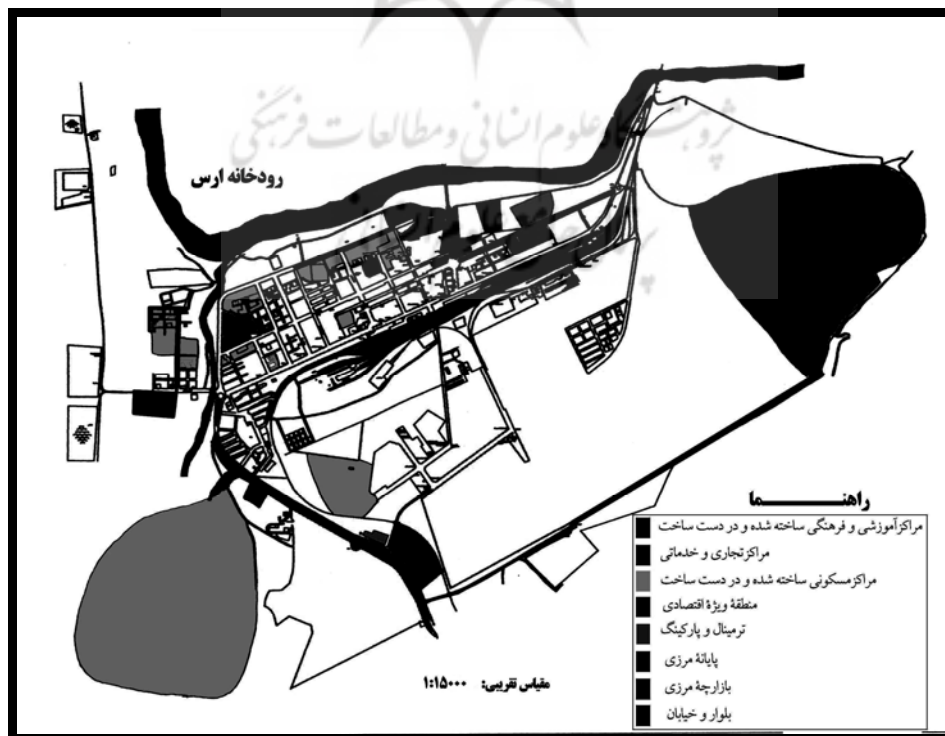
- ۱- تبدیل پروژه های جاده مرزی جلفا - خدا آفرین و جاده جلفا - ایو اوغلی از پروژه های استانی به پروژه های ملی.
- ۲- شروع به احداث، تکمیل و ایمن سازی محور جلفا - خدا آفرین در طول نوار مرزی جهت اتصال جمهوری آذربایجان به جمهوری خودمختار نخجوان در پی بسته شدن راه ریلی و جاده ای آذربایجان و نخجوان توسط ارمنستان.

۳- طراحی و شروع به احداث محور جلفا - ایواوغلی (در آذربایجان غربی) با مشخصات راه های اصلی جهت ایجاد ارتباط آسان بین استان های آذربایجان شرقی و غربی و همچنین دستیابی راحت تر کشورهای آذربایجان و ترکیه.

نقشه ۲- شهر جلفا قبل از بازگشایی مرز

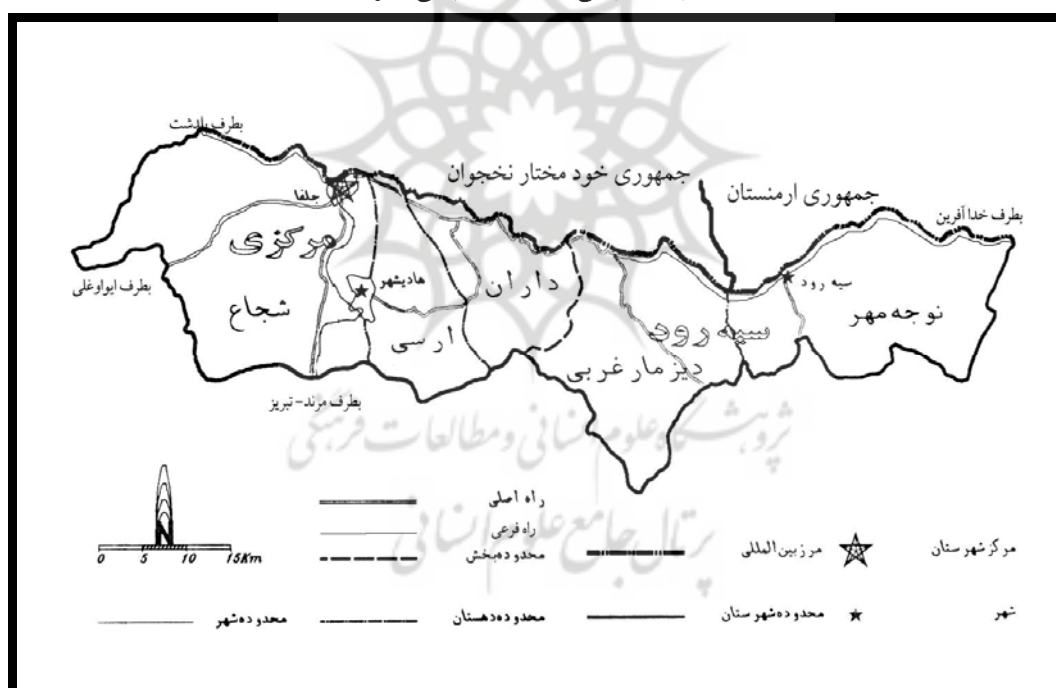

نقشه ۳- توسعه کالبدی شهر جلفا پس از بازگشایی مرز

- ۴- آسفالت ریزی و بهسازی محور مرزی جلفا - پلدشت (آذربایجان غربی) به طول ۲۲ کیلومتر.
- ۵- بهسازی، ایمن سازی و آسفالت ریزی سطح جاده و شانه های خاکی محور جلفا - مرند (به علت افزایش تردها بعد از بازگشایی مرز).
- ۶- احداث پل مرزی نور دوز بین شهرستان جلفا و جمهوری ارمنستان در سال ۱۳۷۴.
- ۷- بازسازی و مرمت پل چوبی در دو مرحله بعد از بازگشایی مرز.
- ۸- یادداشت تفاهم بین ایران و آذربایجان جهت احداث راه آهن مینجوان - اردوباد از داخل خاک ایران.
- ۹- مطالعه احداث پل مرزی جدید در نزدیکی پل چوبی.
- ۱۰- بحثی پیرامون احداث پل در محدوده شهرهای سیه رود (شهرستان جلفا) و اردوباد (جمهوری خودمختار نخجوان).
- با توجه به موارد مطرح شده فوق و با توجه به نقشه شماره (۴) نتیجه گیری می شود که بازگشایی مرز جلفا باعث توسعه شبکه های ارتباطی و حمل و نقل در محدوده شهرستان جلفا گردیده است.

نقشه ۴- تقسیمات سیاسی و راه های ارتباطی شهرستان جلفا

۳- تاثیرات بازگشایی مرز جلفا در زمینه خدمات رسانی به روستاها

- نتایج پرسشنامه (جدول شماره ۲) مربوط به وضعیت خدمات و امکانات در روستاهای بخش مرکزی شهرستان جلفا در دو مقطع قبل و بعد از بازگشایی مرز نشان می دهد که:
- ۱- تعداد روستاهای برخوردار از حمام عمومی و بهداشتی، مدرسه ابتدایی و نهضت سواد آموزی پس از بازگشایی مرز کاهش یافته است.

۲- تعداد روستاهای برخوردار از درمانگاه، دبیرستان، کتابخانه، مسجد، شرکت تعاونی روستایی، فروشگاه، قهوه خانه و شبکه رادیویی ایران در دو مقطع مورد مطالعه تفاوتی نکرده است.

۳- تعداد روستاهای برخوردار از برق، بانک، مدرسه راهنمایی، ثانوی، تعمیرگاه، کارگاه صنایع دستی، شبکه های تلویزیونی ایران، وسایل نقلیه عمومی، پاسگاه نیروی انتظامی، راه شوسه و راه آسفالت، افزایش چشمگیری را پس از بازگشایی مرز نشان نمی دهد.

۴- تعداد روستاهای برخوردار از آب لوله کشی و بهداشتی، مخابرات، پست و صندوق پستی و خانه بهداشت افزایش چشمگیری را پس از بازگشایی مرز نشان می دهد.

در مجموع با توجه به نتایج پرسشنامه و همچنین مصاحبه هایی که با مسئولین ادارات و سازمان های مختلف شهرستان جلفا بعمل آمده عقیده داشته اند که بازگشایی مرز تاثیر چندانی در خدمات رسانی به روستاهای بخش مرکزی شهرستان جلفا و تغییرات صورت گرفته در راستای گسترش این امکانات و خدمات در سراسر کشور بوده است، این گونه نتیجه گیری می شود که بازگشایی مرز جلفا در توسعه تاسیسات عمومی و خدمات رسانی به روستاهای بخش مرکزی شهرستان جلفا تاثیر چندانی به همراه نداشته است.

۴- تاثیرات بازگشایی مرز در زمینه ساختار سیاسی فضا در منطقه جلفا

در زمینه ارتقاء سطح جلفا از بخش به شهرستان در تقسیمات کشوری (۱۳۷۴/۵/۲۳)، مسئولین سیاسی محلی نظیر فرماندار سابق جلفا و بخشداران قبلی و فعلی بخش مرکزی در این زمینه اظهار داشتند که بازگشایی مرز جلفا در تسریع روند ارتقاء جلفا از سطح بخش به سطح شهرستان مؤثر بوده است. به عبارت دیگر درست است که مردم و مسئولین بخش جلفا قبل از بازگشایی مرز خواستار شهرستان شدن این بخش بوده اند، ولی بازگشایی مرز عامل موثری در جامه عمل پوشیدن به این خواسته مردم و مسئولین محلی بوده محسوب می شود.

از سوئی، متن مکاتبات و تصویب نامه وزارت کشور در مورد دلایل ارتقاء سطح سیاسی جلفا مورد بررسی و تحلیل قرار داده شد که در قسمتی از طرح پیشنهادی و نامه وزارت کشور آمده است:

«... با توجه به موقعیت سیاسی، اقتصادی و ارتباطات موجود با جمهوری های ذکر شده (ارمنستان و نخجوان)، در بررسیها و کارشناسی های به عمل آمده، چنین مشخص و نتیجه گرفته شد که در این منطقه از کشور، وجود مدیریتی اداری و دولتی بالاتر از بخشداری نیاز و ضروری می باشد...» (نامه مدیر کل دفتر تقسیمات کشوری به دبیر محترم کمیسیون سیاسی- دفاعی هیات دولت).

با توجه به نظرات مسئولین محلی مبنی بر تأثیر بازگشایی مرز در تسریع ارتقاء سطح جلفا در تقسیمات کشوری و با استناد به طرح وزارت کشور که در توجیه پیشنهاد ارتقاء سطح جلفا صراحتاً به ارتباطات مرزی جلفا با جمهوری های ارمنستان و نخجوان اشاره کرده است و نیز نامه شماره ۱/۴/۴۲/۹۳۳۳ مورخ ۷۳/۹/۱۳ وزیر کشور به معاون اول رئیس جمهور، نتیجه گیری می شود که بازگشایی مرز جلفا باعث تغییر ساختار سیاسی فضا در منطقه جلفا گردیده و این امر باعث شده است که جلفا در تقسیمات کشوری از سطح بخش به سطح شهرستان ارتقاء یابد.

۵- تاثیرات بازگشایی مرز جلفا در زمینه بخش صنعت

به دلیل موقعیت خاص و بسیار مناسب جلفا در مسیر راه های ارتباطی ایران، قفقاز، اروپا، روسیه و ترکیه و همچنین به دلیل وجود امکانات بسیار خوب گمرکی، راه آهن و راه های ارتباطی بسیار مناسب، و با توجه به مزایای فراوان برای سرمایه گذاری و حسن توجه شورای عالی مناطق آزاد تجاری و صنعتی، در تیر ماه ۱۳۷۶ جلفا به عنوان منطقه ویژه اقتصادی به تصویب رسید.

از جمله فعالیت های صنعتی که امروزه در منطقه ویژه اقتصادی صورت می گیرد، تولید تجهیزات ورزشی (از جمله میزهای بیلیارد)، صنایع تولید آبگرم کن های خورشیدی، تولید دوچرخه و غیره است. همچنین تولید موتور سیکلت آمیکو در نزدیکی شهر جلفا از جمله تحولات بسیار مهم صنعتی در منطقه جلفا تلقی می شود (مطالعات میدانی، تابستان ۱۳۸۱).

با توجه به موارد مطرح شده و با توجه به این که قبل از بازگشایی مرز تقریباً هیچ گونه مجتمع صنعتی در این شهرستان وجود نداشته، نتیجه گیری می شود که بازگشایی مرز جلفا در توسعه بخش صنعت در شهرستان جلفا مؤثر بوده است.

۶- تاثیرات بازگشایی مرز جلفا در زمینه بخش خدمات

به دنبال بازگشایی مرز و تردد مسافران (به خصوص اتباع نخجوان) و همچنین تردد مردم از اقصی نقاط ایران به شهرستان (به ویژه شهر جلفا)، بخش مربوط به خدمات در منطقه جلفا به شرح زیر گسترش یافته است:

- ۱- ایجاد بازارچه مشترک مرزی در جلفا.
  - ۲- ایجاد منطقه ویژه اقتصادی که در آن علاوه بر فعالیت های صنعتی، فعالیت های بازرگانی و خدماتی نیز منظور شده است.
  - ۳- توسعه بدنه تجاری - خدماتی شهر جلفا (احداث پاساژها و بازارچه های متعدد).
  - ۴- احداث مسافرخانه ها و مهمان پذیرهای متعدد (تعداد هفت مسافرخانه).
  - ۵- گسترش بخش مسافری در سطح منطقه و خصوصاً شهر جلفا (فعالیت ده ها دستگاه ماشین سواری، مینی بوس و اتوبوس جهت جابجایی مسافران بین شهر جلفا و سایر مناطق شهرستان و استان).
- با توجه به موارد مطرح شده و با توجه به اشتغال هزاران نفر در این بخش، نتیجه گیری می شود که بازگشایی مرز جلفا در توسعه بخش خدمات در منطقه جلفا مؤثر بوده است.

۷- تاثیرات بازگشایی مرز جلفا در زمینه مهاجر پذیری شهر جلفا

طی سی سال از سرشماری عمومی نفوس و مسکن (۱۳۳۵ تا ۱۳۶۵) جمعیت شهر جلفا بارشد متوسط ۶/۶۹٪ روبرو بوده، ولی این رشد در فاصله دو سرشماری ۱۳۶۵ و ۱۳۷۵ به ۲/۰۵٪ کاهش پیدا کرده است (لازم به ذکر است که سرشماری سال ۱۳۶۵ قبل از بازگشایی مرز و سرشماری سال ۱۳۷۵ بعد از بازگشایی مرز صورت پذیرفته است).

جدول ۳- نرخ رشد جمعیت شهر جلفا در طول سرشماری سال های ۱۳۳۵ تا ۱۳۷۵

سال های سرشماری	۱۳۳۵ - ۴۵	۱۳۴۵ - ۵۵	۱۳۵۵ - ۶۵	۱۳۶۵ - ۷۵
متوسط رشد (درصد)	۷/۴۷	۷/۰۷	۴/۲۰	۲/۰۵

دلیل کاهش رشد جمعیت و به عبارتی دلیل کاهش رشد مهاجر پذیری شهر جلفا آن است که با شروع بحران قره باغ بین ارمنستان و آذربایجان و در نتیجه آن بسته شدن راه ریلی جلفا به شوروی سابق (این راه ریلی در زمان شوروی سابق دایر بود، ولی بعد از فروپاشی شوروی و شروع بحران در روابط آذربایجان و ارمنستان در سال ۱۳۷۱ بسته شد)، گمرک جلفا به حالت نیمه تعطیل درآمد و عده زیادی از کارکنان و کارگران راه آهن و گمرک از کار بر کنار و بیکار گردیدند که پس از این بیکاری عظیم، مهاجر فرستی شهر جلفا آغاز و به مرور زمان وبا ایجاد بازارچه مرزی، منطقه ویژه اقتصادی و احداث مغازه ها و واحد های تجاری - خدماتی در رابطه با تردهای مسافران آن سوی مرز، رفته رفته این بیکاری و مهاجر فرستی کمتر شد.

۸- تأثیرات فرهنگی بازگشایی مرز جلفا

با توجه به نتایج پرسشنامه مربوط به تأثیرات فرهنگی بازگشایی مرز، تغییراتی در زمینه مسائل فرهنگی در سطح منطقه صورت گرفته و فرهنگ غالب در آن سوی مرز در سطح منطقه رخنه کرده و اثراتش را به شرح زیر آشکار ساخته است:

۸-۱- در زمینه آموزش و پرورش:

درصد قبولی دانش آموزان دوره متوسطه در امتحانات خرداد ماه پس از بازگشایی مرز نسبت به قبل از آن کاهش محسوسی را نشان می دهد؛ به گونه ای که در سال تحصیلی ۶۸ - ۱۳۶۷ (قبل از بازگشایی مرز) درصد قبولی دانش آموزان ۷۷/۸۸٪ بوده که این رقم در سال تحصیلی ۷۰ - ۱۳۶۹ (بعد از بازگشایی مرز) به ۶۱/۴۷٪ کاهش پیدا کرده است (نوشیروان زاده ۱۳۷۳، ص ۴۵). همچنین با توجه به نتایج پرسشنامه معلوم می شود که قبولی شرکت کنندگان در کنکور سراسری کاهش یافته، در حالی که میزان ترک تحصیل دانش آموزان افزایش پیدا کرده است. از طرف دیگر، میزان علاقه و رغبت معلمان برای تدریس نیز کمتر شده است. بررسی ها نشان می دهد که این حوادث تا اندازه ای تحت تاثیر توسعه سهل الوصول فعالیت های تجاری و تاثیرپذیری ذهنی ناشی از تعاملات و رویدادهای فرهنگی آن سوی مرز بوده که پس از بازگشایی مرز بروز نموده است.

۸-۲- در زمینه پوشش ظاهری:

در پی بازگشایی مرز و تردد نخجوانی ها (خصوصاً خانم های نخجوانی) در سطح منطقه، نوع پوشش ظاهری آنها تأثیری منفی در مردم منطقه داشته و زنان (به ویژه دانش آموزان دختر) نسبت به حفظ حجاب رغبت کمتری از خود نشان می دهند. همچنین وضع ظاهری دانش آموزان (نوع لباس، موی سر، نوع آرایش ها و ...) متمایل به آن سوی مرز (نخجوان) می باشد.

۳-۱- در زمینه رغبت مردم به تماشای برنامه های تلویزیونی کشورهای مقابل:

بعد از بازگشایی مرز، شبکه های تلویزیونی چهار کشور آذربایجان، ارمنستان، ترکیه و روسیه در سطح منطقه بوضوح قابل دریافت است که هر چند تقویت شبکه های مزبور را منعکس می کند، ولی با توجه به تقارن زمانی نمی توان آن را بدون ارتباط با بازگشایی مرز پنداشت. این درحالی است که شبکه استانی سیما در سطح شهرستان قابل دریافت نیست. قطع و وصل شبکه های داخلی از یک طرف و جذابیت برنامه های شبکه های تلویزیونی کشورهای ذکر شده از طرف دیگر، باعث افزایش رغبت مردم (به خصوص نسل جوان) برای تماشای برنامه های تلویزیونی آن سوی مرز گردیده است.

۴-۱- در زمینه اخلاقی:

با توجه به سهولت تردد ساکنان مناطق مرزی به آن سوی مرز (نسبت به قبل) و علیرغم ملاحظات اجتماعی، عده ای اظهار می دارند که برخی از این تردها جنبه خوشگذرانی دارد. از طرف دیگر، قاچاق کالاهای غیرمجاز از جمله انواع عکس، فیلم و سی دی غیر اخلاقی باعث سهولت دسترسی به این نوع وسایل در سطح منطقه شده است.

۵-۱- در زمینه آداب و رسوم و سرگرمی ها:

پس از بازگشایی مرز جلفا و تردهای گسترده بین اتباع دو کشور، بسیاری از آداب و رسوم و سرگرمی های آن سوی مرز در سطح منطقه رخنه کرده و روز به روز دامن می گستراند. امروزه بسیاری از آداب و معاشرت مردم، نوع عروسی ها و حتی نوع سرگرمی ها رنگ و بوی نخجوانی به خود گرفته است. در مجموع این گونه استنباط می شود که بازگشایی مرز جلفا منجر به رویکرد فرهنگی تعدادی از افراد به آن سوی مرز (نخجوان) گردیده و از آنجائی که برخی ارزش های فرهنگی طرفین مرز با یکدیگر تفاوت دارد، به لحاظ ارزشهای اخلاقی و اجتماعی، بازگشایی مرز تأثیر منفی بر این سوی یعنی منطقه جلفا داشته است.

۹- تأثیرات بازگشایی مرز جلفا در کارکرد امنیتی نیروهای انتظامی و مرزبانان شهرستان جلفا

در بعد امنیتی، قبل از بازگشایی مرزها با توجه به حضور همه جانبه مرزبانان شوروی در آن سوی مرز و مراقبت شبانه روزی آنها از نوار مرزی، نیروهای انتظامی و مرزبانان شهرستان جلفا در مراقبت از مرزها با هیچ گونه مشکل امنیتی مواجه نبوده اند. اتحاد جماهیر شوروی در مراقبت از مرزها و جلوگیری از هرگونه تردد غیرمجاز و پیشامد امنیتی احتمالی در طول نوار مرزی دست به اقدامات زیر زده بود:

۱- استقرار ارتش سرخ در طول نوار مرزی به عنوان مرزبانان این کشور.

۲- نصب سیم های خاردار مجهز به سیستم هشدار دهنده.

۳- استفاده از جاده خاکی صاف و هموار برای مشخص شدن ردپای هرگونه تردد غیرمجاز در امتداد سیم های خاردار.

بعد از بازگشایی مرزها و با فروپاشی شوروی، نگهداری از مرزهای جمهوری آذربایجان و نخجوان به عهده مرزبانان جمهوری آذربایجان سپرده شد و این درحالی است که عمده انرژی کنترلی و امنیتی این جمهوری در مرزهای طولانی ۷۶۶ کیلومتری با جمهوری ارمنستان متمرکز بوده و در نتیجه به مرزهای مشترک با ایران توجه کمتری دارند.

از سوی دیگر، حول وحوش بازگشایی مرزها، موانع مرزی (سیم های خاردار) در آن سوی مرز توسط مردم برداشته و مرزهای امن و بدون دغدغه قبل از بازگشایی، به مرزهای ناامن و مسئله دار تبدیل شد و تردهای غیرمجاز و از جمله قاچاق کالا روز به روز بیشتر گردید، به گونه ای که امروزه قاچاق کالا به عنوان اصلی ترین مشکل امنیتی نوار مرزی جلفا مطرح می باشد.

عواملی که باعث گردید تا نیروهای انتظامی و مرزبانی شهرستان جلفا نسبت به تأمین امنیت نوار مرزی حساس شوند عبارتند از:

- ۱- قاچاق کالا، به خصوص کالاهای غیرمجاز (از قبیل مشروبات الکلی، فیلم ها و عکسهای مبتذل و....) از جمهوری خودمختار نخجوان به داخل شهرستان جلفا.
  - ۲- قاچاق کالا، به ویژه کالاهای غیرمجاز (از قبیل سوخت و کالاهای کاپنی و...) از شهرستان جلفا به داخل جمهوری خودمختار نخجوان.
  - ۳- افزایش تردهای مرزی از سوی اتباع هر دو کشور و معضلات ناشی از این تردها.
  - ۴- جنگ ارمنستان و آذربایجان بر سر مسئله قره باغ و جوابگو نبودن هیچ یک از طرفین در رابطه با مسائل و مشکلات ناشی از این جنگ در طول نوار مرزی.
  - ۵- حضور اثبات شده ولی نامحسوس نیروهای بیگانه در آن سوی مرز.
  - ۶- قراردادهای نظامی جمهوری آذربایجان (و به تبع آن جمهوری خودمختار نخجوان) و تلاش این جمهوری برای پیوستن به ناتو.
  - ۷- کاهش میزان مراقبت از مرزها توسط مرزبانان جمهوری خودمختار نخجوان و به تبع آن کاهش امنیت در نوار مرزی بین این جمهوری و شهرستان جلفا.
- با توجه به عوامل هفت گانه ای که ذکر گردید، نیروهای انتظامی و مرزبانی جمهوری اسلامی ایران در محدوده شهرستان جلفا جهت مقابله با عوامل کاهش دهنده امنیت در نوار مرزی و پیامدهای ناشی از آن اقدامات زیر را انجام داده اند:

- ۱- احداث پاسگاه های جدید مرزی و نوسازی پاسگاه های قدیمی در طول نوار مرزی.
- ۲- احداث برجک های دیده بانی در حد فاصل پاسگاه های مرزی جهت کنترل بهتر مرز.
- ۳- تبدیل ترمینال نظامی جلفا به پادگان نظامی و استقرار بخشی از نیروهای لشکر ۲۱ حمزه در آن.
- ۴- افزایش استعداد نیروی پاسگاه های مرزی از نظر کمی و کیفی.
- ۵- افزایش مراکز ایست و بازرسی به خصوص در پاسگاه های پل آهنی و مارازاد.
- ۶- افزایش میزان مراقبت از مرزها توسط نیروهای انتظامی و مرزبانی شهرستان جلفا.

با در نظر گرفتن موارد فوق، استنباط می شود که بازگشایی مرز جلفا باعث تحول در کارکرد امنیتی نیروهای انتظامی و مرزبانی شهرستان جلفا گردیده است.

نتیجه گیری

پس از بازگشایی مرزها در مورخه ۱۳۶۸/۱۱/۲۶ و شروع مراودات و تعاملات گسترده بین جمهوری خودمختار نخجوان و شهرستان جلفا، تحولات گسترده ای در بخش های مختلف کالبدی، اقتصادی، اجتماعی، فرهنگی و امنیتی این شهرستان صورت گرفته، به گونه ای که پس از بازگشایی مرز جلفا:

- ۱- شهر مرزی جلفا از لحاظ کالبدی (کالبد تجاری) دچار توسعه شده است.
- ۲- شبکه های ارتباطی و حمل و نقل در سطح منطقه از رشد و توسعه چشمگیری برخوردار بوده است.
- ۳- تحول چندانی در زمینه خدمات رسانی به روستاهای منطقه صورت نگرفته و تأثیرات بازگشایی مرز بیشتر بر مکان های شهری و خصوصاً شهر جلفا و نیز پس کرانه محور جلفا به تیریز انعکاس داشته است.
- ۴- ساختار سیاسی فضا در منطقه جلفا تغییر کرده و منجر به ارتقاء جلفا از سطح بخش به سطح شهرستان در تقسیمات کشوری گردیده است.
- ۵- بخش صنعت در سطح منطقه از رشد و توسعه قابل توجهی برخوردار بوده است.
- ۶- بخش خدمات در سطح منطقه از رشد و توسعه زیادی برخوردار بوده است.
- ۷- مهاجر پذیری شهر جلفا برخلاف انتظار کاهش یافته که علت این امر بسته شدن راه ریلی جلفا به شوروی سابق و تعطیلی راه آهن و گمرک جلفا در نتیجه جنگ ارمنستان و آذربایجان بوده که به بیکاری و جابجایی کارکنان و کارگران آن منجر شده است.
- ۸- رویکرد فرهنگی مردم به آن سوی مرز (نخجوان) روز به روز بیشتر شده، به گونه ای که در زمینه های مختلف فرهنگی، مردم منطقه از آن سوی مرز تأثیر پذیر هستند.
- ۹- کارکرد امنیتی نیروهای انتظامی و مرزبانی شهرستان جلفا تغییر کرده و با ایجاد و توسعه تأسیسات کنترلی، مراقبت بیشتر از نوار مرزی در دستور کار آنها قرار گرفته است.

منابع و مأخذ:

- ۱- استانداری آذربایجان شرقی، دفتر تقسیمات کشوری، تصویب نامه ۱۳۷۴/۵/۲۳-۱۳۷۴/۵/۶۳۵۴/ت/۱۴۵۰۵/ک)..
- ۲- استانداری آذربایجان شرقی (۱۳۷۸)، کتابنامه استان، شهرستان جلفا.
- ۳- اداره کل بازرگانی استان آذربایجان شرقی (۱۳۷۷)، رابطه اقتصادی و تجاری با جمهوری آذربایجان.
- ۴- امیر احمدیان، بهرام (۱۳۷۶)، جغرافیای قفقاز، چاپ اول، تهران، انتشارات وزارت امور خارجه.
- ۵- پرسکات، جی. آر. وی (۱۳۵۸)، گرایشهای تازه در جغرافیای سیاسی، ترجمه دره میر حیدر، انتشارات دانشگاه تهران.
- ۶- تکمیل همایون، ناصر (۱۳۸۰)، مرزهای ایران در دوره معاصر، چاپ اول، تهران، دفتر پژوهشهای فرهنگی.

- ۷- جعفری، عباس (۱۳۷۸)، شناسنامه جغرافیای طبیعی ایران، چاپ سوم، تهران، انتشارات گیتا شناسی.
- ۸- جلالی عزیزیان، حسن (۱۳۷۸)، تاریخ مرند، چاپ اول، انتشارات گوهر سیاح.
- ۹- حافظ زاده، محمد (۱۳۷۴)، ارس در گذرگاه تاریخ، چاپ اول، انتشارات نیا.
- ۱۰- حافظ نیا، محمدرضا (۱۳۷۹)، مبانی مطالعات سیاسی - اجتماعی، جلد های اول و دوم، چاپ اول، تهران، سازمان حوزه ها و مدارس علمیه خارج از کشور.
- ۱۱- رحمتی راد، محمد حسین (۱۳۷۴)، مرزبانی، گذرنامه و اتباع بیگانه، تهران، معاونت آموزشی ناجا.
- ۱۲- رحیمی، حسن (پاییز ۱۳۸۱)، بازتاب فضایی تحول کارکرد مرز، مورد: مرز جلفا، پایان نامه کارشناسی ارشد جغرافیای سیاسی، دانشگاه تربیت مدرس، به راهنمایی دکتر محمد رضا حافظ نیا، تهران.
- ۱۳- سعیدان، محمود (۱۳۷۱)، بررسی وضعیت مبادلات بازرگانی استان آذربایجان شرقی با جمهوری آذربایجان و ارمنستان، سازمان برنامه و بودجه استان آذربایجان شرقی.
- ۱۴- سید زنوزی، امیر هوشنگ (۱۳۵۸)، مرند، چاپ اول، چاپخانه آرش.
- ۱۵- ملازاده، حمید (۱۳۷۳)، جمهوری آذربایجان، نگاه به آینده، چاپ اول، تبریز، انتشارات ارک.
- ۱۶- منطقه ویژه اقتصادی جلفا، بروشور.
- ۱۷- میر حیدر، دره (۱۳۷۱)، مبانی جغرافیای سیاسی، چاپ اول، تهران انتشارات سمت.
- ۱۸- نتایج تفصیلی سرشماری عمومی نفوس و مسکن ۱۳۷۵، شهرستان جلفا، مرکز آمار ایران، ۱۳۷۶.
- ۱۹- نشریه پیام جلفا، ضمیمه شماره ۲۲ نشریه آذر پیام، ویژه نامه هفته دولت، ۱۳۸۱/۶/۱۱.
- ۲۰- نقیب زاده، احمد (۱۳۷۸)، تحولات روابط بین الملل (از کنگره وین تا امروز)، چاپ ششم، تهران، نشر قومس.
- ۲۱- نوشیروان زاده، محمد ابراهیم (۱۳۷۳)، رکود اقتصادی جلفا و اثرات آن بر عوامل اجتماعی و فرهنگی، دانشگاه تبریز (منتشر نشده).
- ۲۲- وزارت کشور، دفتر تقسیمات کشوری، نامه شماره (۷۳/۹/۱۳-۱/۴/۴۲/۹۳۳۳۳).
- 23- Taylor, J. peter (1989), political Geography. 2nd. London.
- 24- Glassner, Martin (1992), Political Geography. Singapore.
- ۲۵- استفاده از نتایج پرسشنامه های مطالعات میدانی.
- ۲۶- استفاده از نظرات مسئولین و مقامات محلی از طریق مصاحبه (پوررادی، بخشدار سابق بخش مرکزی شهرستان جلفا و کارشناس سیاسی استانداری آذربایجان شرقی - جعفری، رئیس اداره راه و ترابری شهرستان جلفا - خلقی، مرزبانی شهرستان جلفا - محمدی، فرماندهی مرزبانی استان آذربایجان شرقی - مصیب زاده، بخشدار و فرماندار سابق جلفا و فرماندار فعلی شهرستان بستان آباد - موسی خانی، بخشدار بخش مرکزی شهرستان جلفا - نوشیروان زاده، محمد ابراهیم، معاون پایانه مرزی جلفا - یونسی، کارشناس سیاسی، انتظامی فرمانداری شهرستان جلفا).